

צוברים זכויות

מאת אביהו זכאי

צירוף של דת ורציונליות יצר את הקפיטליזם

X זמן קריאה משוער: 9 דקות

האם יש קשר בין דת ורציונליות, מודרניות וקדמה? במדינת ישראל של ימינו התשובה לכך תהיה בוודאי שלילית. אך זו בדיוק הטענה של [מקסימיליאן קארל אמיל ובר](#), כלכלן פוליטי, סוציולוג ופילוסוף גרמני, ממייסדי הסוציולוגיה המודרנית ותורת המנהל הציבורי. הוכחה ניתן לראות בספרו המפורסם "האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם" (1904-5), שבו הוא טען שאמונה דתית הביאה לרציונליזם כלכלי. גם ההיסטוריון הוולשי-בריטי [סר קית' תומאס](#) טען בספרו "דת ושקיעת הקסם" (1971) שהתנועה הפרוטסטנטית סילקה את אווירת הקסמים, הפלאות והנפלאות של ימי הביניים, והובילה לרציונליזם ולמדע. שני מלומדים אלה חשבו שאמונה דתית הייתה תנאי הכרחי להיווצרות העולם המודרני, ולכן הדגישו את חותמה המובהק של הדת הפרוטסטנטית בראשית העת החדשה. הוא הדין לגבי הוגה הדעות וההיסטוריון הצרפתי אלכסיס דה-טוקוויל, אשר כבר בספרו "הדמוקרטיה באמריקה" (1835) טען כי "בשום אומה אחרת בעולם אין לדת הנוצרית כוח כה רב על נשמות בני האדם כמו באמריקה", ודווקא באומה זו "המשכילה והחופשית ביותר בעולם" מורגשת "השפעתה הגדולה ביותר". מה שעשוי אם כן להיראות עד היום כאנומליה גמורה בהווה ובחוויה הישראלית – דת ורציונליות, אוקסימורון, או לחילופין תרתי דסתרי – נראה דווקא אפשרי, מקובל, ראוי והולם בעולם שמחוצה לה.

מקס ובר חשב שרציונליות היא המאפיין הבסיסי של אורח החיים המערבי בכלל, או בקיצור – הייעוד שלנו

"גורל הזמנים שלנו מאופיין על ידי רציונליזציה ואינטלקטואליזציה, אך מעל לכל, על ידי הסרת הקסם מהעולם", כתב מקס ובר בחיבורו "מדע כשליחות" (1918). לדעתו, הדת הפרוטסטנטית תרמה תרומה מכרעת בשלושת המישורים הללו. "רציונליות", מושג מפתח בנוגע למודרניות בתפישת ובר, הוא, לדבריו, "המאפיין הבסיסי של אורח החיים המערבי בכלל, או בקיצור – הייעוד שלנו". רציונליות כרוכה הדוקות במושג חשוב אחר שלו – "הסרת הקסם מהעולם" (disenchantment of the world), ובגרמנית Entzauberung). אמונה דתית היא, לדעתו, שניצבת ביסוד מערכת הכלכלה המודרנית הקפיטליסטית. בניגוד לניתוח הכלכלי של קרל מרקס, ובר לא התייחס לקפיטליזם כאל תוצאה של כוחות ואמצעי ייצור. לדעתו, משטר כלכלי זה הפך לכוח גורלי בחיים

האנושיים מאחר שהוא התפתח במסגרת דרך החיים הרציונלית, שנוצרה על ידי אמונה דתית. הדת הניבה אופני התנהגות ומעשה, ואופק הציפיות ומרחב הניסיון הדתי סללו את הדרך ליצירת העולם המודרני.

במשך שנים רבות, ספרו של ובר "האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם", הכורך בקשר סגולי ובלתי נפרד את האתיקה הפרוטסטנטית ועליית הקפיטליזם, הילך קסם רב על תלמידים ומלומדים. דומה כי אין סטודנט או חוקר באוניברסיטה שלא שמע או שאינו מכיר תיאוריה זו. בהקדמה לספר כתב ובר שמטרתו לדון "בהשפעת רעיונות דתיים מסוימים על התפתחותה של רוח כלכלית, או האתוס של שיטה כלכלית". יצירת העולם המודרני, הקפיטליסטי, כך חשב, כרוכה באורח בל-ייפרד מהזיקה "של רוח חיי הכלכלה המודרניים לאתיקה הרציונלית של אסקטיות [חסכנות, הנזרות מהנאות החיים] פרוטסטנטית". צורת חשיבה זו מכנה ובר בשם "האתיקה הפרוטסטנטית". את ספרו הוא פותח בקביעה סטטיסטית יבשה: בגרמניה "אנשי עסקים ובעלי הון מובילים" הם "במידה מכרעת פרוטסטנטים".

לתזות היסטוריות גדולות, מקיפות וחובקות-כל, כמו זו של ובר, יש חשיבות מיוחדת בשל המקוריות והפוריות שלהן. הן מרתקות, מושכות תשומת הלב, ולכן ממשיכות לעורר גלים בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה. התזה של ההיסטוריון [רונלד סיים](#), כפי שניסח אותה בספרו "המהפכה הרומית" (1939), מציתה את דמיון החוקרים והתלמידים בנוגע לאחרית ימי הרפובליקה הרומית ויצירת הקיסרות הרומית בידי אוגוסטוס קיסר, הקיסר הראשון של האימפריה הרומית. מסקנת סיים הייתה שמבנה הרפובליקה והסנאט לא התאימו עוד לצורכי השלטון הרומי, וכי אוגוסטוס פשוט ניסה לנקוט בצעדים הנחוצים כדי להשיב את חיי הציבור אל תיקונם. עם הירצחו של יוליוס קיסר, ירש גאיוס אוקטביוס אימפריה מדממת, הלכודה במלתעות של פילוג ויריבים צמאי דם. הוא הפך לקיסר הראשון, אוגוסטוס – הנשגב – המוביל את רומא לעידן חסר תקדים של שלום, שגשוג ואחוה.

כיבוש הֶסְפֶר מאפיין את ההתיישבות באמריקה מראשית התקופה הקולוניאלית והוא ממשיך לעצב את המחשבה בארצות הברית, מאחר שהוא מבטא תודעת שליחות – Manifest Destiny – המגלמת הפצת תרבות

הוא הדין בתזה של [פרדריק ג'קסון טרנר](#) "משמעות הֶסְפֶר בהיסטוריה האמריקנית" (1893), שבה טען שביסוד ההיסטוריה האמריקנית נמצא תהליך כיבוש הֶסְפֶר. בתזה זו, "תזת הֶסְפֶר" (Frontier Thesis), התייחס טרנר למושג הֶסְפֶר לא כמושג גיאוגרפי פיזי גרידא (קצה, גבול חוצץ בין התיישבות ותרבות, שאחריו משתרעים פרא, שממה ושימון), אלא לתפישת עולם, שביסודה נמצא אתוס ההתפשטות האמריקנית אל הֶסְפֶר: שטח חופשי וחסר גבולות, אשר כתוצאה מההתפשטות אליו הוא מתעצב במונחים של תרבות וציוויליזציה. כיבוש הֶסְפֶר מאפיין את ההתיישבות באמריקה מראשית התקופה הקולוניאלית והוא ממשיך לעצב את המחשבה בארצות הברית, מאחר שהוא מבטא

תודעת שליחות – Manifest Destiny – המגלמת הפצת תרבות, מיתוס שאותו ביטא יפה הבישוף והפילוסוף ג'ורג' ברקלי בשירו "אמריקה" (1726): "מערבה נוטה נתיב האימפריה / הראשונות מארבע המערכות כבר התחוללו / החמישית תשלים את הדרמה ביום / פריו המעולה ביותר של הזמן הוא זה האחרון". תכנית החלל בארה"ב בשנות השישים הוגדרה כ"ספר האחרון", והנשיא הנבחר ג'ון קנדי נשא בשנת 1960 את נאומו "הספר החדש": "אנו ניצבים על ספו של הספר החדש: הספר של שנות השישים ... תחומים לא נודעים של מדע וחלל, בעיות לא פתורות של מלחמה ושלוש..."

דברים אלה אמורים גם ביחס ל"האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם". בספר זה טען ובר ש"אסקטיות פרוטסטנטית" היא היסוד לציוויליזציה המודרנית. הוא מצא מצד אחד התאמה סטטיסטית מובהקת בגרמניה ובארה"ב של ראשית העת החדשה בין התעניינות והצלחה ביוזמות קפיטליסטיות לאמונה פרוטסטנטית. מצד שני, וזו מהות התזה שלו, ובר טען שהקשר בין קפיטליזם לפרוטסטנטיות יסודו במושג הבחירה-מראש (פרה-דסטיניזציה) ותודעת שליחות בתיאולוגיה הפרוטסטנטית. אם לדעת מרטין לותר, כמו גם רוב התיאולוגים הקתולים, "ייעוד" (calling) האדם בעולם מציין את מה שנקבע לו משמיים, הרי לז'אן קלווין "ייעוד" זה אינו דבר שהאדם נולד אליו, אלא הוא כרוך ביוזמה עיקשת, נמרצת ומפרכת, להוכיח שאכן הוא הוא נבחר. לכן, לפעילות האדם עלי ארץ אין משמעות כלכלית בלבד, אלא גם מטרה רוחנית מהותית עמוקה. כל זמן שאינו מנוצל לקידום הצלחת האדם הוא בטל ומבוזבז. ובר מצטט את בנג'מין פרנקלין שקבע באמצע המאה השמונה עשרה: "זמן הוא כסף".

אופני אמונה דתית הובילו לאופני עשייה והתנהגות, ואמונה דתית הביאה ליצירת מערכת כלכלית קפיטליסטית

הפרוטסטנטיות הביאה ליצירת "רוח הקפיטליזם המודרני". יסודה, קובע ובר. אופני אמונה דתית הובילו לאופני עשייה והתנהגות, ואמונה דתית הביאה ליצירת מערכת כלכלית קפיטליסטית. מתבונן חד-עין כתב במאה השמונה עשרה: "הקלוויניסטים והבפטיסטים הם אנשים מפוכחים ולכן מאמינים שעבודה וחריצות הם מחובתם כלפי האלוהים". ובר מסכם כך את ספרו, "התנהגות רציונלית על בסיס של ייעוד נולדה" מ"הרוח של אסקטיות נוצרית".

לא ניתן להפריד בין התזה של ובר לעמדותיו בנוגע ללאומיות הגרמנית ולהשפעה העמוקה של אמו הדתייה האדוקה עליו. כלאומן גרמני נלהב, הוא הדגיש את חשיבות הרפורמציה הפרוטסטנטית, שנולדה בגרמניה, וכבן לאימא אשר חיה בצורת חיים אסקטית חמורה, הוא הדגיש בספרו ש"אסקטיות פרוטסטנטית" היא יסוד הציוויליזציה המודרנית.

ובר היה לאומן שהאמין בשליחות המיועדת לעם שליט (Herrenvolk). בספרו "ילדות וחברה", הפסיכולוג והפסיכואנליטיקן אריק אריקסון (אשר נולד בשם אריך סלומונסון) טען שאמונה זו הייתה משותפת לבני מעמד הבורגנות הגבוהה שאליו השתייך גם ובר. הוא היה בעל תחושת אבירות חזקה, גאה עד מאוד בהיותו קצין פרוסי, והגן על כבוד מיוחד

זה כשאר לעיתים מזומנות הזמין לדו-קרב את כל מי שפקפקו בכך. באמצע שנות התשעים של המאה התשע עשרה הפך ובר לאימפריאליסט, הגן על האינטרסים של בעלי הכוח במדינה הלאומית, ודיבר בלשון הדרוויניזם החברתי: "בסופו של דבר תהליכים של התפתחות כלכלית הם בגדר של מאבק כוח. אבן הבוחן העליונה של ערכינו היא 'טובת המדינה', וזו גם אבן הבוחן של החשיבה הכלכלית שלנו". במאמרו "פוליטיקה כשליחות" (1918) הוא מצטט את ליאון טרוצקי: "כל מדינה מיוסדת על כוח". ללא "שימוש בכוח" לא יתקיימו "מוסדות חברתיים" וכך מושג "המדינה" ייעלם ותשרור "אנרכיה".

בזמן מלחמת העולם הראשונה תמך ובר בשאיפות אימפריאליסטיות: הוא אמנם התנגד לסיפוח בלגיה בזמן "[האונס של בלגיה](#)" (1914), אך צידד בהקמת בסיסים צבאיים שהתפרשו עד ורשה, וטען שהצבא הגרמני צריך לשלוט בלייז' ובערים אחרות בבלגיה במשך עשרים שנה. באמצע המלחמה הוא טען שרוסיה מהווה את האיום העיקרי על גרמניה, ולכן הדגיש שעל ארצו להגיע להבנה עם אנגליה. הדורות הבאים בגרמניה, כך אמר בשנת 1916, "לא יסלחו לנו משום שווייתרנו ללא מאבק על כך שהכוח העולמי יחולק בין החלטות של פקידים רוסיים, מצד אחד, וועידות של 'החברה' האנגלו-סקסונית, מצד שני". הוא האמין במשטר אתנוקרטי, שבו מותרת השתתפות דמוקרטית רק לקבוצה השלטת, אך בו בזמן הוא לחם למען חופש הפרט. מעריך בן זמנו של ובר השווה אותו לאביר בתחריט של [אלברכט דירר](#) "האביר, המוות והשטן" (1513), הפוסע ללא כל פחד ומורא וללא התרפסות בין המוות לשטן.

מקס ובר העניק מעמד מיוחד ומכריע לאמונה דתית כמביאה לרציונליות, למודרניות ולקדמה

אף שוובר לא היה אדם דתי – "לא מוזיקאי מבחינה דתית" לדבריו – הוא שקד רבות על בדיקת השפעת האמונה הדתית על החיים והמעשה האנושיים. אחת הסיבות לכך הייתה אמו הלנה, מצאצאי מהגרים הוגנוטים (פרוטסטנטים) צרפתים אדוקים, שכאמור, השפיעה רבות על בנה. כקלוויניסטי אדוקה היא חיפשה מפלט באורח חיים אסקטי. שני נושאים אלה יתפסו מקום חשוב בעבודתו של ובר. אביו, בניגוד לכך, שאף הוא נקרא בשם מקס, נהנה מהנאות החיים, ולוובר היו יחסים מתוחים מאוד עמו. בגיל שלושים ואחת, לדוגמה, ובר הצעיר הרהיב עוז בנפשו ואיים על אביו שלא יבוא עוד לבקרו, אלא רק אמו. אריק אריקסון כותב בפרק על "אגדת ילדותו של היטלר" בספרו "ילדות וחברה", ש"תחושת האבירות החזקה" של ובר נבעה בחלקה מ"הגישה הפטריארכלית והשתלטנית של אביו", אשר סבר שתפקיד אשתו הוא "לשרתו ולהיות מנוצלת על ידו". ובר עצמו תיעב את הדת הממוסדת, אך היה מלא רחמים לאלה אשר מצאו מקלט בדת. כפי שכתב אחד החוקרים, "אהבתו לאמו מנעה ממנו תמיד ליפול אל חילול השם בנוסח פרומתיאוס של ניטשה, האתאיסט הגדול ביותר של המאה התשע עשרה". זאת ועוד, "הומניזם אישי עז, 'החופש של האדם הנוצרי', והרמות הגבוהות של התביעות המוסריות שלו מעצמו, נבעו מהזדהות עם אמו".

ובר ביקש להסביר התפתחויות מטריאליות-כלכליות בעולם כפונקציה של השינויים שחלו תרבות ובתפישה האנושית, בניגוד למרקס, אשר שאף להסביר זאת באמצעות מטריאליזם היסטורי, או ניתוח כלכלי. בדומה למרקס, גם ובר הדגיש שהיחידה הבסיסית של הקפיטליזם המודרני היא ייצור ולא מסחר, אך בניגוד לאבי המטריאליזם הדיאלקטי, הוא אינו מעוניין בחקר בעיות הדינמיקה הקפיטליסטית, כגון משברים כלכליים, המהותיים לניתוח מרקס את הקפיטליזם. לדעת ובר, הקפיטליזם הוא את הצורה העליונה ביותר של פעולות רציונליות. אך תחום חקירתם של ובר ומרקס הוא אחד: הארגון הקפיטליסטי של הכלכלה והחברה המודרנית. שניהם היו סוציולוגים פילוסופיים, אשר ביקשו להציג ניתוח ביקורתי של האדם המודרני בתחומי החברה הבורגנית, המבוסס על ההכרה בכך שהכלכלה הפכה לייעוד אנושי.

הסוציולוג הגרמני הדגיש את חשיבותם של גורמים תרבותיים, דתיים ואידיאולוגיים בניתוח תופעות חברתיות, שעה שמרקס שם את הדגש על גורמים חומריים. בניגוד למטריאליזם ההיסטורי של מרקס – הסבר הסיבות להתפתחות ולשינויים בחברות אנושיות דרך ניתוח כלכלי – ובר הדגיש את חשיבותן של השפעות תרבותיות הטמונות בדת, כדרך להבין את צמיחת הקפיטליזם. זהו הייחוד וזו תרומתו החשובה של ספרו "האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם", שבו שמור מעמד מיוחד ומכריע לאמונה דתית כמביאה לרציונליות, למודרניות ולקדמה.

אביהו זכאי הוא פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית

הערת המערכת: כל המובאות במאמר הן בתרגומו של המחבר.

תמונה ראשית: מתוך "איכרים שותלים תפוחי אדמה" (1884), ון גוך, מוזיאון Kröller-Müller. תצלום: Van Gogh Online

מחשבה זו התפרסמה באלכסון ביום רביעי 29 באפריל 2020 על-ידי אביהו זכאי.